

УДК 821.161.2:574

Мірченко М. В.

ОСНОВИ ЕКОЛОГІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ: ПРОБЛЕМИ, МОЖЛИВОСТІ, ПЕРСПЕКТИВИ

У статті розглянуто поняття «екологія» та вихід його значення за межі природи, охарактеризовано термін «екологія мови», зокрема в аспекті соціо- та психолінгвістики. Автор висвітлює еволюцію методологічних положень еколінгвістики, аналізує лінгвістичні праці та найактуальніші проблеми, пов'язані з екологією української літературної мови.

Ключові слова: екологія мови, екологія мислення, екологія слова, еколінгвістика, мовний опір.

В статье рассмотрено понятие «экология» и выход его значения за пределы природы, охарактеризован термин «экология языка», в частности в аспекте социо- и психолингвистики. Автор описывает эволюцию методологических положений эколлингвистики, анализирует лингвистические исследования и актуальные проблемы, связанные с экологией украинского литературного языка.

Ключевые слова: экология языка, экология мышления, экология слова, эколлингвистика, языковое сопротивление.

The article is devoted to concept «ecology» and exit of its value outside nature. Term «ecology of language», in particular in the sociolinguistic and psycholinguistic aspects, has been characterized. The author describes the evolution of methodological positions of ecolinguistics, analyzes linguistic works and most actual problems related to ecology of literary Ukrainian language.

Key words: ecology of language, ecology of thinking, ecology of word, ecolinguistics, language resistance.

Початок ХХІ ст. увійшов в історію як епоха вивчення різноманітних екологічних проблем, які суспільство ставить перед собою, переосмислює у перспективі розвитку. Відомо, що сам термін «екологія» ввів у 1866 році Ернст Геккель для означення нової дисципліни у складі біології як загальної науки про взаємодію організмів у середовищі. Проте сьогодні це поняття зазнало багатьох перетворень: у його зміст було внесено чимало змін, що зумовило вихід із біології і розширення сфер впливу.

Сьогодні стає очевидним той факт, що саме поняття «екологія», що на початку стосувалося лише природи, її захисту від людської діяльності, набуває іншої мотивації. Її окреслюють такі смисли, як «екологія культури», «екологія мислення», «екологія слова», «екологія мови», «еколінгвістика» тощо. Екологізація наукового знання – закономірний процес у формуванні екологічного мислення, сутністю якого є усвідомлення, підлаштування дій під закони біосфери [11, с. 65–73].

Уперше термін «екологія мови» (ecology of language) запропонував Ейнар Хауген, який у 70-х роках ХХ століття у доповіді «Екологія мови» виділив аспект взаємодії у межах соціолінгвістики і психолінгвістики. Основним завданням, уважав цей американський лінгвіст, є дослідження взаємозв'язку між мовою та довкіллям; мова та екологія, тобто вивчення взаємозалежності між мовами в розумі людини і в багатомовному суспільстві [23, с. 325]. У пізніших працях поняття екології мови окреслено точніше. Науковець вводить поняття «середовище» як оточення мови; суспільство, що використовує мову як один із своїх кодів: мова існує тільки у свідомості мовців і функціонує лише за взаємодії з іншими мовцями [22, с. 57]. Надзавданням екології мови, уважав учений, є вияв статусу мови, установлення її типологічної екологічної класифікації (де перебуває мова і куди рухається порівняно з іншими мовами).

На початку ХХІ століття питання взаємодії мови і середовища висунув англійський мовознавець Міхаель Халлідей. Він проголосив перед лінгвістами деякі загальнотеоретичні питання, зокрема: наскільки мовні структури й одиниці текстів задіяні у висвітленні питань, пов'язаних із проблемами оточення, довкілля; чи може мова зробити ці проблеми більш зрозумілими й близькими до людей. Причому цей учений трактує взаємозв'язок як взаємний вплив мови і середовища, через що змінюються два об'єкти, бо вони, будучи взаємопов'язаними, утворюють «екологічну систему» [24, с. 175–202]. У працях Харальда Хаармана окреслено основні чинники («екологічні змінні»), які визначають мовну поведінку соціальних груп і окремих особистостей, а отже мають бути враховані в описі екологічної системи: демографічні, соціальні, політичні, культурні, психічні, інтеракційні та лінгвістичні [18].

Одними з перших методологічні положення еколінгвістики порушили Р. Харре, Н. Брокмаєр, П. Мюльхойслер, які сформулювали їх у вигляді тези, що мову й мовні структури (до яких належать і метафори) слід розглядати не як замкнуті, що існують лише самі собою, а як систему одиничних структур, яка взаємодіє з зовнішнім світом; не можна вивчати мову у відриві від її природного і культурного оточення [21].

Важливим у цьому аспекті становлення еколінгвістики як нового наукового напрямку стали праці Алвіна Філла, який досліджував термінологію для різних галузей еколінгвістики. Зокрема, учений увів загальні терміни «еколінгвістика», «екологія мови (мов)» – як дослідження взаємодії між мовами з метою збереження мовного різноманіття, окреслив поняття екосистеми, яка застосовує методи і принципи екології для вивчення мови, зазначив, що мовна екологія вивчає взаємозв'язок між мовою й екологічними проблемами [20, с. 43–54].

Сьогодні зарубіжні вчені розробляють теорію «добудови», що передбачає розгляд функціонування мови відповідно до законів автопоезису (гр. *autopoiesis* – самодобудова) Умберто Р. Матурана і Франсиско Х. Вареллі. За такого погляду модель мови розглядають як когнітивну діяльність, що базується на взаємодіях, які передбачають внесення модифікацій одного організму у поведінку іншого. Гармонія і погодженість у взаємодіях і стосунках між членами людської соціальної системи має зреалізуватися за неперервного соціального навчання. Воно визначає власне лінгвістичне функціонування. Принцип самодобудови широко застосовують у психології, теорії мовленнєвої діяльності та інших гуманітарних науках [8]. Важливе місце у плані еколінгвістики представляє гравітаційна модель мов (мовна галактика) у теорії французького еколінгвіста Л.-Ж. Кальве. Він поділяє природні мови світу на гіперцентральні, суперцентральні, центральні і периферійні, виступаючи за збереження лінгвістичного різноманіття – внутрішнього і зовнішнього, горизонтального і вертикального, пропонує свою екологічну мовну політику державі, суспільству і міжнародним організаціям [19].

Сьогодні практично всі зарубіжні та вітчизняні вчені, які опрацьовують проблеми екології мови, одноставні в тому, що основу екологічного мислення становить розуміння системних взаємодій різних за природою явищ і пропонують у дослідженнях послуговуватися поняттям середовища. Середовище постає у вигляді сукупності зовнішніх умов, системи зовнішнього оточення, властивості якого мають вплив на об'єкт вивчення – мову. Функції мови добре відомі. Мова – своєрідна машина часу, що передає через покоління інформацію про людину, її час, життя в минулому тощо. Будь-яка нація вважає важливим збереження пам'яті про себе. Мова створює той неповторний світ, у якому живе людина, у якому вона спілкується і в якому виникає розуміння єдності нації. Філософи небезпідставно визначають функцію розуміння світу у мові [15].

Через мову людина осмислює своє місце у світі, природному оточенні і другій природній реальності – у соціумі. У працях вітчизняних учених розуміння середовища в його гуманітарному трактуванні з'явилося задовго до еколінгвістичних досліджень. Розуміння інформаційного середовища співвідносне з уявленнями про ноосферу В. І. Вернадського і семіосферу Ю. М. Лотмана: семіосфера утворює комунікативно-семіотичну структуру ноосфери-біосфери, організованої розумом людини, її розглядають як систему знакових опор свідомості [7]. Отже, еколінгвістика, спираючись на функції мови, отримує міцний інструмент впливу на свідомість сучасної людини. З одного боку, вона спроможна виявляти й пояснювати національні образи природи і природоохоронні практики, а з іншого – впливати на становлення екологічного мислення і дії сучасників.

В українському мовознавстві, на жаль, небагато праць, присвячених екології української мови. До знакових належать зокрема: статті Л. Масенко «Мова і свідомість», «Говірки Чорнобильської зони: Тексти (К.: Довіра 1996, відп. П. Ю. Гриценко); О. О. Тараненко «Лінгвістичні проблеми українського термінотворення на сучасному етапі»; Т. Кияк «Проблеми тактики українського термінотворення»; М. Ганіткевич «Засади формування наукової технічної термінології»; Б. Ажнюк «Термінологічні альтернативи діаспори» (останні опубліковані в Матеріалах II Всеукраїнської наукової конференції «Українська термінологія і сучасність» 1997 р. в Києві) та ін. Проте ці праці не є суто лінгвоекотичні. Безперечно, до перших справді лінгвоекотичних належить стаття О. Бондара «Екологія українського слова: аспекти і проблеми» (Мовознавство: доповіді та повідомлення на IV Міжнародному конгресі україністів. – К.: Пульсари, 2002. – С. 158–163), а також стаття у цьому ж виданні Б. Ажнюка «Мовна політика і єдність нації». Про деякі з праць українських учених скажемо пізніше. Слід наголосити, у російському мовознавстві таких праць дещо більше. Важливим стало для формування загальногуманітарного підходу до вивчення мови сформульоване В. А. Звягинцевим поняття психосфери. Він, зокрема, зазначає: «Якщо біосфера утворює середовище, яке забезпечує фізичне існування людини, то психосфера є настільки ж обов'язковим для людини середовищем, в якому відбувається її психологічне, інтелектуальне, духовне життя» [5, с. 159–160]. Він підкреслює, що найповніше психосферу відображає мова, і людина однаково орієнтується і на біосферу, і на психосферу. Це пов'язано з унікальною відображувальною і виражальною властивістю мови як умістилища суспільної свідомості, яка містить усе, що у формі мови створює сама для себе [5, с. 163]. Одними з перших лінгвоекотичних праць у російському мовознавстві були роботи у галузях культури мови, стилістики, риторики, спрямовані на вивчення правильності, логічності, виразності мови як чинника проникнення негативного узусу в мовну систему. Знаковим у цьому аспекті є коментар А. І. Солженицина в «Слові при отриманні Большой Ломоносовской медали Российской академии наук», зокрема «процес еволюції будь-якої мови відбувається постійно: щось втрачається, щось привноситься. Але велика суспільна революція призводить до ненормального, хво-

робливого струсу також усю мову в небезпечних межах. Так і російська мова від потрясінь ХХ століття – хворобливо покручена, зазнала корозії, швидко збідніла, звузилася втратою своїх неповторних фарб і соків, своєї гнучкості і глибини» [14]. До таких праць можна зарахувати узагальнювальні праці Е. А. Сердобінцевої, А. П. Сковороднікова та їхніх послідовників. Треба зазначити, що в україністиці подібні спроби екологізувати теоретичні лінгвістичні проблеми вже окреслено. Учені виділяють важливі завдання збереження самобутності української мови. Пропонують виробити особливу стратегію реабілітації, що полягає у з'ясуванні питомих і чужоземних лексичних елементів у мовній системі. Тривала, грубоасиміляторська політика призвела до глибокого проникнення росіянізмів до системи української мови. Стояло завдання встановлення питомої лексичної самобутності мови. Виникла проблема диференціації української і російської лексики. Зокрема, у період так званої українізації у 20-х роках важливим було завдання розширення функцій української мови, водночас активізувалася проблема змішаного мовлення. Аналізуючи склад українців, які за переписом 1930 р. визнали свою належність до українців, а своєю рідною вважали російську (1300 тис.). М. Скрипник зазначав, що «... синтакса і вся побудова мови українська, а вимова і певний запас слів російський. Значна частина таких громадян говорить по-українському лише з певною домішкою російських слів і виразів. В решті, переважна частина таких громадян говорить мовою ламаною, мішаною, де здебільшого на основі української мови переплітаються українські із словами російськими, що мають українську вимову, з словами українськими, що мають вимову російську...» [13, с. 32]. На кінець ХІХ – початок ХХ ст. змішана субмова, або суржик (такого слова у словнику Б. Грінченка в сучасному трактуванні не зафіксовано, було лише зазначено у первісному трактуванні як людина змішаної раси (до прикладу «Се суржик: «батько був циган, а мати дівка з нашого села»» (С. Черкасенко)). Таке мовлення було поширеним, про що писав перекопчик В. Жаботинський: «Був я на Дніпрі, прислухався до тамтешнього люду. Мене вразила їхня говірка – явне зісуття, явна хвороба української мови. Хохли просто сипали українськими словами, великоруськими зворотами, а основна мова та її склад були українськими; виходило дещо досить потворне, ні богові свічка, ні чортові шпичка... я замислився про вмирання української мови. Адже це безперечно, що вона вмирає. Чи зникне остаточно, чи ще прокинеться й буйно розквітне – інше питання... Занепадає говір, що ним розмовляли впродовж сторіч мільйони живих людей, і розмовляли не з примусу, тому що з ними цей говір народився і з ними зріс... Коли у вагоні третьої класи вслуховувався в цей сором української мови, мені – хоч я сам і не малорос і не слов'янин – кортіло гукнути на цілий слов'янський світ: «Чому ви дозволяєте? Адже тут перед вашими очима остається збиток і згуба слов'янського добра!» [16, с. 105–106] (Виділ. авт).

Подібних турбот про вмирання нашої мови побільшало після згортання українізації, звинуваченні в утисках національних меншин, зокрема російської. А подальший розвиток радянського нормативізму наклав табу на проблему суржику, бо активно опрацьовували тезу про розвиток українсько-російської двомовності, створення інтернаціонального лексичного фонду, так зване зближення мов радянських націй і народностей. Суржик застосовували як певний художній засіб (згадаймо п'єсу О. Корнійчука «В степах України», образи Часника й Галушки чи дует Штепселя і Тарапуньки тощо). Є напрацювання у визначенні й теоретичному осмисленні суржику. Б. Антоненко-Давидович запропонував виразне визначення: «Недобре, коли людина, не знаючи гаразд української чи російської мови або тої й тої, плутає обидві ці мови, перемішує їхні слова, відмінює слова однієї мови за граматичними вимогами другої, бере якийсь притаманний цій мові вислів і живосилом тягне його в іншу мову, оминаючи традиції класичної літератури й живу народну мову. Так створюється мовний покруч, чи, як кажуть у нас на Україні, суржик» [2, с. 6–7]. О. Сербенська кваліфікує його як zdegradovanу під тиском русифікації форму українського мовлення, виділяючи важливий психологічний аспект його негативний вплив на свідомість, бо «скалічена мова отуплює людину, зводить її мислення до примітиву... Суржик в Україні є небезпечним і шкідливим, бо паразитує на мові, що формувалась упродовж віків, загрожує змінити мову...» [Там само].

Ми опускаємо чимало тем, пов'язаних із екологією української літературної мови. Лише їх перерахуємо. Насамперед, у контексті проблеми важливою є взаємодія мови і культури, пов'язана з вивченням особливостей функціонування мови однієї культури в середовищі іншої національної культури й іншої мови, так звана транслінгвістична дослідницька парадигма. По-друге, важливе, на нашу думку, вивчення енергетичного потенціалу мови, тобто синергетика мови і тексту, і біолінгвістика, під якою розуміють науку про взаємодію, взаємозв'язок матеріального й духовного начала в людському організмі. Її метою є пізнання біологічних і соціальних основ функціонування пам'яті, мислення, мови і мовлення (див., напр., [10, с. 74]).

До важливих належить і проблема використання мови у різних сферах спілкування, як от: у сфері сучасної електронної комунікації, в політичному й медійному дискурсі. Екологію спілкування слід визначати в розділі теорії мовленнєвої поведінки, який вивчає способи і форми підсилення впливу мовця без ослаблення комунікативної позиції співрозмовника тощо. Сьогодні досліджують різні стратегії мовного опору, що призвели до дезінтеграції мови в українській літературі так званого соціалістичного реалізму

(Див. цікаву статтю Наталії Ксьондзик у 4 числі за липень-серпень 2011 р. Всеукраїнського наукового журналу під назвою «Стратегії мовного опору соцреалізму в українській радянській літературі»).

У контексті згаданої теми ще 2001 року відбулася наукова конференція у стінах Київського національного університету імені Тараса Шевченка під егідою Товариства української мови та Громадського добродійного фонду імені Ігоря Білозіра під назвою «Мовні конфлікти і гармонізація суспільства». З однойменною назвою вийшов збірник статей у 2002 р. Серед авторів Лариса Масенко, Олександра Сербенська, Богдан Ажнюк, Віталій Радчук, Анатолій Погрібний, Василь Лазанчук, Роман Кісь та ін.

2012 р. в університетському видавництві «Пульсари» вийшла книга видатного українського мовознавця, члена-кореспондента НАН України, доктора філологічних наук, професора Івана Романовича Вихованця «Розмовляймо українською», де є й такі рядки, якими варто закінчити: «У великих письменників треба вчитися дбайливого ставлення до мовних скарбів народу, вчитися майстерного володіння мовою. І, звичайно, найбільше вчитися у Тараса Шевченка – найгеніальнішого українського поета найбільшого володаря світу слова. Він став основоположником сучасної української літературної мови, її найвеличнішим Майстром. Геніальність Тараса Шевченка виявляється у вічності його слова, у незмірних вершинах і глибинах думки й почуття. Прилучайтесь до Шевченкового слова, навчаймося в нашого Пророка любові до України, любові до рідного слова, осмислюймо безсмертну спадщину Тараса Шевченка, зважаймо на його пророцтва і перестороги».

Література:

1. Антисуржик / [за заг. ред. О. Сербенської]. – Львів, 1974. – 126 с.
2. Антоненко-Давидович Б. Як ми говоримо / Б. Антоненко-Давидович. – К., 1991. – 345 с.
3. Вернадский В. И. Биосфера и ноосфера / В. И. Вернадский. – М. : Айрис-Прес, 2007.
4. Вихованець І. Р. «Розмовляймо українською»: мовознавчі етюди / І. Р. Вихованець ; післямова А. Загнітка. – К. : Унів. вид-во «Пульсари», 2012. – 160 с.
5. Звегинцев В. А. Мысли о лингвистике / В. А. Звегинцев. – М., 1996. – 230 с.
6. Ионова С. В. Основные направления эколингвистических исследований: зарубежный и отечественный опыт / С. В. Ионова // Вестник Волгogr. гос. ун-та. Серия 2 «Языкознание». – 2010. – №1 (11). – С. 86–93.
7. Лотман Ю. М. Семиосфера / Ю. М. Лотман. – СПб. : Искусство СПб, 2000. – 704 с.
8. Матурана У. Древо познания: биологические корни человеческого понимания / У. Матурана, Ф. Варелла ; пер. с англ. Ю. А. Данилова. – М. : Прогресс – Традиция, 2001. – 260 с.
9. Мовні конфлікти і гармонізація суспільства : матеріали наук. конференції: 2001 р. – К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2002. – 222 с.
10. Нечипоренко В. Ф. Биоллингвистика в ее становлении (Биоллингвистические основы системы памяти, мышления, языка и речи) / В. Ф. Нечипоренко. – М. : МГПИ, 1984. – 214 с.
11. Полухин А. А. Современное языкознание и экологическое мышление / А. А. Полухин // Опыты – 2008 : сб. научн. работ преподавателей и студентов фак. филологии. – СПб. : РИОГПА, 2009 – С. 65–73.
12. Сердобинцева Е. Н. Законы общей экологии языка / Е. Н. Сердобинцева // Экология русского языка : материалы I Всероссийской научной конференции. – Пенза : Из-во Пенз. гос. пед. ун-та им. В. Г. Белинского, 2008. – С. 4–5.; Сковородников А. П. Лингвистическая экология: проблемы становления / А. П. Сковородников // НДВШ. Филологические науки, 1996. – №2. – С. 64–69.
13. Скрипник М. Перебудовними шляхами / М. Скрипник // Більшовик України. – № 12, 13, 14. – С. 32–39.
14. Солженицын А. И. Слово при получении Большой Ломоносовской медали Российской академии наук [Электронный ресурс] / А. И. Солженицын // Вестник истории естествознания и техники. – 1999. – №3. – Режим доступа : <http://vivovoco.rsl.ru/VV/PAPERS/ECCE/VIETSOLZ/HTM>.
15. Хабермас Ю. Философский дискурс о модерне : двенадцать лекций / Ю. Хабермас. – М. : Весь мир, 2008.
16. Чит. де: Феллер М. Пошуки, роздуми і спогади єврея, який пам'ятає своїх дідів, про єврейсько-українські взаємини, особливо ж про мови і ставлення до них / М. Феллер. – 1994. – 146 с.
17. Шляхов В. Н. Эколингвистика и проблемы экологии языка в российском языковом пространстве / В. Н. Шляхов, А. Л. Никонов // Пространство и время. – 2011. – С. 138–144.
18. Эколингвистика [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://ru.Wikipedia.org>.
19. Calvet. L. Z. Pour ecologie des Langues du monde / L. Z. Calvet. – Paris : Plon, 1999. – 188 p.
20. Fill A. Ecolinguistics. State of the Art 1988 / A. Fill // The Ecjlinguistics Reader: Language, Ecology and Environment / ed. by A. Fill, P. Muhlhausler. – L. ; N.-Y. : Continuum, 2001. – P. 43–54.
21. Harre R. Study of Environmental Discourse / R. Harre, Z. Brockmeier, P. Muhlhausler. – L. ; New Delhi : Thousand, Oars, 1999. – 224 p.
22. Haugen E. The Ecology of language / E. Haugen // The ecolinguistics Reader. Language, Ecology and Environment / [ed. by A. Muhlhausler]. – L. ; N.-Y. : Continuum, 2001. – P. 57–66.
23. Haugen E. The Ecology of language / E. Haugen. – Standford : Standford University Press, 1972. – 396 p.
24. Holliday M.A.K. New Ways of Meaning: The Challenge to Applied Linguistics / M.A.K. Holliday // The Ecology and Environment / [ed. by F. Fill, P. Muhlhausler]. – L. : Continuum, 2001. – P. 75–202.